

УДК 81'42.37 Віра Перепьолка

(Херсон)

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА В ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АНАЛІЗІ

Стаття присвячена обґрунтуванню образності слова, що розкривається через його внутрішню форму, яка відображає національне світобачення.

Ключові слова: внутрішня форма слова, мовна картина світу, вербальне мислення, образне мовлення, концептуалізація, метамова, семантика, прагматика.

The article is devoted to the grounding of figurativeness of word that is revealed through the inner form which reflects national reception of the world/

Key words: inner form of the word, picture of the world, verbal thinking, conceptualization, semantics, pragmatics.

У сучасній лінгвістиці в результаті бурхливого розвитку семантики і прагматики, порівняльного вивчення мов ідея національно своєрідної організації семантичного матеріалу в кожній мові отримала нові потужні імпульси.

Вивченням мовної картини світу окремого народу, а також проведенням порівняльних досліджень кількох мов займаються нині такі науки, як етнолінгвістика, соціолінгвістика, психолінгвістика та інші. Це новий і перспективний напрям у розвитку мовознавства, що застосовує комплексний підхід до вивчення мови та її внутрішньої форми, поєднує в собі методи, властиві кільком наукам (лінгвістиці, етнографії, психології тощо), – і внаслідок цього ми маємо новий погляд на традиції народу, специфіку його мови та мислення.

Актуальність статті полягає в тому, щоб з'ясувати особливості внутрішньої форми українського слова в етнокультурологічному аспекті, проаналізувати на прикладі творів Ліни Костенко використання образних мотивів через внутрішню форму слова.

Кожна природна мова відбиває певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу. Висловлені у ній значення складаються в якусь єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, що нав'язується як обов'язкова всім носіям мови. Властивий певній мові спосіб концептуалізації дійсності почасти універсальний, почасти національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов. З іншого боку, мовну картину світу Ю.Д. Апресян називає "наївною" в тому сенсі, що наукові визначення та мовні тлумачення не завжди збігаються за обсягом і навіть за змістом [1].

Концептуальна картина світу або "модель" світу, на відміну від мовної, постійно змінюється, відбиваючи результати пізнавальної та соціальної діяльності, але окремі фрагменти мовної картини світу ще довго зберігають пережиткові, реліктові уявлення людей про світобудову.

Реконструкція "наївної" моделі світу на основі повного опису лексичних та граматичних значень починає розглядатися як найважливіше завдання семантики та лексикографії. З іншого боку, реконструкція "наївної" моделі світу дозволяє змінити стратегію опису мовних значень, зробити її більш загальною.

Раніше лінгвісти розглядали мовні значення як більш-менш безпосереднє відображення фактів дійсності. Цьому відповідала редуцціоністська (спрощена) стратегія опису мовних значень через усе більш прості смисли аж до елементарних – слів універсальної семантичної метамови. Однак поняття "наївної" моделі світу дає семантиці нові можливості. Мовні значення можна пов'язувати з фактами дійсності не прямо, а через відсилання до певних деталей "наївної" моделі світу. У результаті з'являється основа для виявлення універсальних і національно своєрідних рис у семантиці природних мов, відкриваються деякі принципи формування мовних значень.

Найбільш яскравий спосіб бачення предметів проявляється в специфіці мотивації і внутрішньої форми найменувань.

Окрім вербального, людина має образне мислення. Часто трапляється так, що певні образи не мають відповідної зовнішньої форми (наприклад, назви пальців на ногах у російській, німецькій та у багатьох інших європейських мовах, та це не означає, що ми не розуміємо, що це таке), бо в цьому не було потреби, або ж тому, що цей образ не є ще відкритим для людини, тобто, як нам відомо, є ще багато речей, які людина не пізнала і не відкрила за допомогою науки, але ці речі існують у її свідомості у вигляді образів. Тільки коли наш інтерес спрямований на певний образ, цей образ виходить з "темряви" нашої свідомості й потрапляє до мовної картини світу, тобто тоді, коли він отримує мовне пояснення [2].

Образність слова в його співвідношенні з конкретним предметом розкривається через "внутрішню форму" як ту першооснову смислу. Вчення про внутрішню форму заклав О. Потебня, для якого "це форма існування безнастанного виявлення колективного світовідчуття (світогляду) даної народності".

Упродовж століття вчення про внутрішню форму доповнювалося, вдосконалювалося, відкриваючи нові обрії дослідження природи слова, мовної картини світу.

Мотивація назви відбувається за ознакою, яку було взято за основу з причин певної відповідності об'єкта цій прикметі.

Виникають природні запитання: чому саме це вихідне значення було обране носіями мови для називання; чи зберігаються у свідомості мовців первинні враження, зафіксовані у внутрішній формі, якою мірою у внутрішній формі відбилися історико-культурологічні чинники тощо.

У багатьох словах простежується певний взаємозв'язок між значенням і тією характерною ознакою, яка лягла в основу його називання, наприклад: голуб – за кольором пір'я, опеньок – "біля пня" (за місцем), мило – за функцією, призначенням (від "мити"), квочка, крячка (качка) – як звуконаслідування крику птахів; крім того – півень, криголам, тягач, озимина і т. ін. Такі слова називають мотивованими, тобто такі слова мають внутрішню форму. Мотивоване значення мають, як правило, слова похідні.

Внутрішня форма слів може виконувати зображувально-виражальну функцію: наприклад, слово пролісок, проліс, первоцвіт, діалектне підсніжка, скоролісок, просерен (трав'яні рослини, що цвітуть ранньою весною), де теж простежується прихований смисл; не випадково ці назви залюбки використовують поети: "Перший пролісок блакитний, Першу квітку весняну Шлю тобі, моя голубко, У далеку сторону" (О. Олесь).

Не завжди етимологічний аналіз слова відповідає внутрішній формі слова. Наприклад, назва барвінок має внутрішню форму, що дає змогу побачити в цій квітці щось барвисте, то

етимологічний аналіз покаже, що слово барва запозичене українською мовою з німецької за посередництвом польської з іншим значенням.

На думку німецького вченого Л. Вайсгербера (послідовника В. Гумбольдта), мова різних народів – це різні картини всесвіту, зумовлені відмінностями національного духу цих народів, тобто носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному. Виявлення мотиваційної основи слова, що збігається у свідомості мовця, дає підставу виокремлювати назви з виразним національно-культурним колоритом; досить порівняти українські і російські похідні:

українські   російські

вітальня (від вітати),

освіта (від світла),

переважна більшість,

шанувати (від шана)   гостинная (від гость),

образование по образцу,

подавляющее большинство,

преклоняются (від поклон)

Внутрішня форма нерідко опосередковано відображає народні традиції, що виявляються в обрядових діях і в їхній оцінній характеристиці. Ця мовна тенденція виявляється, наприклад, у словах тематичної групи "шлюб, сім'я". Відомо, що в Україні, коли створювалася сім'я, традиційно враховувалися почуття людей, і українка здавна мала великі права, зокрема, дівчина могла відмовити сватам (звідси закріпився у мові вислів піднести гарбуза). Як відбиток цих звичаїв знаходимо мотивування ряду слів, що закріплюють рівноправне становище жінки: шлюб (від злюбитися), наречена, наречений (від наректи), весілля (від веселитися). Українська жінка у шлюбі має назву дружина (від друг), порівняйте подружжя (союз чоловіка і жінки). По-іншому оцінюються шлюбні відносини у росіян: брак (від брать), невеста (не ведать), жених (брать жену), свадьба (свататься), жена (женить), супруги (запряжені в пару).

Водночас відкриваються широкі можливості використання внутрішньої форми як текстового засобу, особливо в умовах поетичного мовлення. Усвідомлення внутрішньої форми слова зумовлено здатністю мовця сприймати слова як живий організм, щось утаємничене, розкрити смисл якого не лише цікаво, а й потрібно для самозбагачення.

Мотивація збагачення похідного слова через з'ясування його внутрішньої форми далеко не завжди дає адекватні меті наслідки. По-перше, внутрішня форма нерідко лише приблизно, сказати б, "на око" визначає сутність предмета чи явища. Чорнило не завжди чорного кольору, хоч повинно було бути саме таким, квітка рожа не обов'язково рожева, хоч це її найбільш поширений колір. По-друге, мотивація назви через внутрішню форму є лише першим кроком до встановлення етимології слова, походження її основного компонента – кореня (барвінок).

Використання внутрішньої форми в умовах поетичного мовлення дає можливість художнику слова використати цей образний мотив, "примусити" його працювати на створення більш об'ємного, багатостороннього образного поняття – символу. Наприклад, у збірці "Сад нетанучих скульптур"

Ліни Костенко художньо осмислюється внутрішньо вмотивований зв'язок слів чорнота, мури, пуста.

Білої хати вікно – чорнота.

Як проломити ці мури печалі?

Може, живе там сама самота,

Соває пустку у піч рогачами.

Автор первинний смисл слова "оживляє", робить його образним.

Первинне значення слів   У тексті

Чорнота – від чорний колір;

Мури – вертикальна частина будови;

Пуста – нічим не заповнений простір,
темний морок;

Чорнота – темрява,

Мури – те, що відокремлює кого-небудь у здійсненні чогось;

Пуста – стан занепаду, запустіння.

В іншій поезії з цієї ж збірки:

А поки що – ні провітку, ні дня.

Світ мене ловить, ловить... доганяє!

Час пролітає з реактивним свистом.

Жонглює будень святістю і свинством.

Первинне значення слів   У тексті

Без провітку – без достатньої кількості світла;

Свинство – бруд, неохайність;

Святість – риси, властиві святому.   Без провітку – хто-небудь постійно заклопотаний, не має вільної хвилини, душевного покою;

Свинство – відсутність культурних навичок, непорядність, підступність;

Святість – моральна чистота, благородність.

Ліна Костенко вміло використовує контекстуальні антоніми (святість і свинство) завдяки внутрішній формі слів.

Прагнення пізнати внутрішню форму, побачити за словом образ, що зумовлює найменування, глибинний зміст, лежать в основі поетичного сприйняття світу в єдності людини і природи.

Подорожник іде край дороги,

Материнка дітей колише.

Іван – та – Мар'ї дивиться у вічі.

Бурчить буркун. Невесело крушині.

Росте "ведмеже вухо" – в просторіччі

(не пам'ятаю, як там по-латині) Л.Костенко

Увага до первинного смислу слова мала наслідком "оживлення" колишнього образу: подорожник іде край дороги, материнка колише дітей, Іван-та-Мар'я стали подружньою парою, а буркун – буркотливим дідуганом, крушина пройнялося скрутою.

Сьогодні неможливо вивчати мову тільки як засіб спілкування. Її можна вивчати лише як спосіб збереження культури. За визначенням М. Семчишина, культура – це образ народу, "вона виявляє і символізує національний світогляд, етичні, естетичні, мистецькі, релігійні чи соціальні аспекти життя народу в кожночасній добі його існування" [6]. Українська національна культура сьогодні самодостатня, але слід пам'ятати, що її треба не лише зберігати, а й захищати, збагачувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Вибрані праці. – Т. II. Інтегральний опис мови і системна лексикографія. – М.: Школа "Мови російської культури", 1995. – С. 348.
2. Вайсгербер Й.Л. Язык и философия// Вопросы языкознания, 1993. – № 2. – С. 30.
3. Гумбольдт В.О. Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства// Гумбольдт В. Вибрані праці з мовознавства. – М., 1984. – С. 156-180.
4. Кононенко В.І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2008. – С. 120.
5. Манакин В.М. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – С. 25.
6. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Нью-Йорк:1993. – С. 150.